

Alászállt a poklokra

“Descended into Hell”. Abstract

This short paper analyses the article of the Apostles’ Creed concerning Christ’s descent into Hell. It is important to consider that in the Creeds the word “hell” does not denote the place of eternal punishment of the impious, but simply the Kingdom of the Dead. The first step of this analysis is the presentation of the biblical teaching concerning the Realm of the Dead. After presenting the exegesis of those biblical passages which imply the fact that the Lord descended into the Realm of the Dead we revisit the history of this article from the earliest Christian writings to the formation of modern theological thought. Here we can see that mainly as a result of the apocryphal tradition the scholastic theologians of the Middle Ages have taught that Christ descended into the place of eternal punishment of the impious. The Reformation departed from this interpretation. As a conclusion we can say that the descent into the Realm of the Dead on the one hand proclaims to us that there is light in the Realm of the Dead, and on the other hand shows the magnitude of the price the Lord had paid for our sins.

Keywords: Apostolic Creed, Christology, Sheol, Hades, Christ’s descent into Hell, Early Church Creeds, Apocryphal writings.

Az Apostoli Hitvallásnak talán legtitokzatosabb és számtalan kérdést fölvető szakasza az a hittétel, amelyben arról van szó, hogy az Úr Jézus Krisztus alászállt a poklokra. Az apokrif irodalom plasztikus képekkel ábrázolja, hogy milyen is lehetett a Megváltó pokolra szállása. Elég elolvasnunk például *Nikodémus evangéliumának*¹ szemléletes beszámolóját: hogyan dőlnek le Jézus érkezésére a Hádész bronzkapui; hogyan szabadulnak meg a pátriárkák és próféták; s végül pedig, miként veri Jézus láncra a Sátánt, és adja át Hádésznek, hogy őrizze az ő második eljöveteleig. Az apokrif irodalom legendákra és sokszor fantáziára épülő termékei mindmáig meghatározzák az említett hitcikkely értelmezését.

Annak érdekében, hogy jobban megértsük e titokzatos hitcikkely tartalmát, először szükséges megvizsgáljunk, hogy mit tanít a Szentírás a holtak hazájáról. Ezzel egy időben kell elvégeznünk a megfelelő héber, görög és latin szavak nyelvi elemzését, majd részletes dogmatörténeti vizsgálatnak vetjük alá a kérdéses hitcikkelyt.

Hol vannak a holtak hazájának kapui?

Az ókori világbé szerint a halottak birodalma a földalatti vizek mélységeiben található, ahol az óceánon lebeg a föld. Az Ószövetségben számtalan helyen olvassuk arról, hogy Isten népe is hasonló módon gondolkodott a halottak birodalmáról, a שְׁאוֹל-ról. Ez a birodalom gyakran térben jelenik meg: út vezet oda (Péld 7,27), kapui van-

¹ A mű tartalmi jellegzetességeiből arra következtethetünk, hogy aligha írhatták az egyetemes zsinatok kora előtt. Ld. Vanyó László: *Az ókeresztény egyház irodalma*. I. kötet. Budapest, JEL Kiadó, é.n. 163.

nak, akár egy városnak (Zsolt 107,18), szobái vannak (Péld 7,27). Gyakran börtönként jelenik meg (2Sám 22,6; Zsolt 18,6; vagy Zsolt 49,16; Hós 13,14), ám az Ézsaiás 5,14-ben szinte valóságos élőlény, amely telhetetlen, és várja, hogy újabb áldozatokat nyellessen el (cf. Ézs 14,9; Péld 30,16).² Jóllehet minden halott a שְׂאוּל-ba kerül, mégis különbség van a jók és a gonoszok halál utáni állapota között (ld. 4Móz 16,30; Jób 24,19; Zsolt 9,18; 31,18; 49,15; Péld 9,18, Ézs 14,9–20; 66,24).

A halottak birodalmában való létezés legalapvetőbb jellemzője, hogy ott az ember távol van Istentől. Az Istentől való távolság úgy nyilvánul meg az alvilágban, hogy Ő nem tesz ott csodát (Zsolt 88,11). A holtak birodalmában megszűnik Isten dicséretének lehetősége (Ézs 38,18; Zsolt 6,6; 30,10; 115,17). Ám az, hogy a שְׂאוּל-ban az ember távol van Istentől, nem jelenti azt, hogy kikerülne Isten hatalma alól. Isten hatalma a seolra is kiterjed, és hatalma van bárkit kiszabadítani a seolból³ – ld. Ézsaiás próféciáját, mely szerint a halál árnyékának völgyében nagy fény ragyog fel.

A שְׂאוּל szó etimológiája bizonytalan. A kutatók egy része megpróbálta kapcsolatba hozni a שְׂעַל (*belül üreges*), a שָׂאָל (*kérdezni*), illetve a שָׂאָה (*pusztának lenni*) szavakkal, míg mások a környező népek nyelvében és kultúrájában keresték a párhuzamokat, illetve analógiákat. Némelyek az akkád *šu-a-ru* szóval hozzák kapcsolatba, amelynek jelentése tánc.⁴ Viszont vannak olyan kísérletek is, amelyek az egyiptomi *sihor* szóval hozzák kapcsolatba, melynek jelentése Hórusz tava.⁵ Ha azonban megfigyeljük ezeket a kísérleteket, arra a következtetésre juthatunk, hogy igazából egyik sem hozható kapcsolatba a שְׂאוּל-al. Többek között ez a tény is jelezheti azt, hogy jóllehet Izráel népének történelme, kultúrája és hite a környező népek között formálódott, fejlődött, a שְׂאוּל a környezeti hatások ellenére sem azonosult azzal, ami Mezopotámiában vagy Egyiptomban a halál utáni életről szóló tanításra volt jellemző.

Hans Walter Wolff megállapítása szerint a Szentírásban nyomon követhető a halál demitizálására irányuló törekvés.⁶ Ennek a törekvésnek célja, hogy megfossza a halált attól a már-már visszás tisztelettől és istenítéstől, amelyben a környező népek vallásaiban részesült. Jóllehet a halált és a halottak birodalmát bemutató bibliai leírások rendelkeznek bizonyos mitologikus vonásokkal, amelyeknek akár vallástörténeti párhuzamait is megtalálhatjuk, mégis azt kell mondanunk, hogy a Szentírás célja a halált és a halottak birodalmát a maga rideg valóságában állítani a mindenkori ember elé, és fölmutatni, hogy van, aki hatalmasabb a halálnál.

A Septuginta a שְׂאוּל fordítására a ᾗδης szót használja, és ezt veszi át az Újszövetség is. A ᾗδης szó eredetileg három dolgot jelölt: az alvilágot, ahova a halottak kerültek, annak istenét, és a halált. A bibliai kontextusba átkerülő ᾗδης szó azonban nem hozta magával mitologikus töltetét, hanem új tartalommal telt meg: azzal, amit az Ószövetség tanít a halottak birodalmáról és a halál utáni állapotról.⁷ Míg az Ószövetség csupán sejteti, hogy a halottak birodalmának hatalma nem tart örökké, addig az Újszövetség nyíltan bizonyosságot tesz arról, hogy igenis van halottak feltámadása. A ha-

² Molnár János: *Van-e fény a halál árnyékának völgyében?* Ld. <http://proteo.hu/index.php?oldal=halal> (2008. dec. 15)

³ Uo.

⁴ Brinkman, John; Civil, Miguel; Gelb, Ignace; Oppenheim, Leo; Reiner Erica (editors): *The Assyrian Dictionary. Volume 17*. Oriental Institute, Chicago 1992, 162.

⁵ A különböző etimológiai kísérleteket részletesen ismerteti Enghy Sándor doktori dolgozatában, melynek címe: *Élet, halál, feltámadás, örök élet az Ószövetségben*.

⁶ Wolff, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*. Harmat – PRTA, Budapest 2001, 131.

⁷ Ld. Bauckham, Richard „Hades” szócikk. In: *Anchor Bible Dictionary*, CD-ROM edition.

lottak birodalmának kulcsai a feltámadott Jézus Krisztusnál vannak (Jel 1,18) és az Anyaszentegyházon a ἄδης kapui sem vehetnek diadalt (Mt 16,18).

Továbbá fontos látnunk, hogy a halottak birodalma nem azonos az utolsó ítéletkor kárhozatban részesülők örök gyötrelmének helyével, és ezt a különbséget a hitvallás elemzésekor is lényeges szem előtt tartanunk. A ἄδης szó tízszer fordul elő az Újszövetségben, és a tíz előfordulási hely közül csupán egyetlen egy mutatja be úgy, mint az istentelen életforma büntetésének helyét (Lk 16,23). A Szentírás az elkárhozottak örök gyötrelmének helyét leggyakrabban a *Gyehenna, külső sötétség, örök tűz* vagy *tűznek tava* metaforák felhasználásával jelöli meg.

A hitvallásokban a ἄδης mellett a καταχθόνιος (*föld alatt*), amely a Szentírásban csupán a Fil 2,10-ben fordul elő és a τὰ κατώτατα (*legalsó*) szavakat találhatjuk. Ez utóbbi az Ószövetségben öt helyen fordul elő a holtak hazájával kapcsolatosan, és mind az öt esetben egy-egy főnevet kísérő melléknévként: Zsolt 63,10-ben és Zsolt 138,15-ben a föld legmélyéről van szó, Zsolt 87,7-ben és JSir 3,55-ben a sír legmélyéről, míg Zsolt 85,13-ban a שְׁאוּל – ἄδης legmélyéről. Az Újszövetségben csak középfokú melléknévként fordul elő az Ef 4,9-ben: *Az pedig, hogy fölment, mit jelentene mást, mint hogy előbb le is szállott a föld alsóbb részeire* (εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς)?

A latin szövegekben az *infernus* (*descendit ad inferna* vagy *ad infernum*) szót találjuk, amelynek elsődleges jelentése nem pokol, hanem azt jelöli, ami valami alatt van, ami térbeli helyzetéből adódóan alsó. Ezen kívül a hitvallások használják még az *ad inferos* kifejezést is, amely az ἔνεροι görög szó latinositott változata. Az ἔνεροι szó eredeti alakja ἔνφεροι volt (aeol digammával),⁸ melynek jelentése föld alatt lévők, halottak, Euripidész pedig ezzel a szóval nevezi meg az alvilági isteneket is. Kiegészítésképpen még annyit kell hozzátennünk, hogy a többes számban előforduló szavak távolról sem azt jelentik, hogy több halottak birodalma volna, hanem mindössze nyelvi stíluseszközként fordulnak elő, és azt hivatottak kifejezni, hogy a föld „legalsóbb részéről”, azaz a halottak birodalmáról van szó.

Hol van tehát a halottak birodalma? Hol vannak a שְׁאוּל – ἄδης kapui? Amennyiben állapotként fogjuk fel a שְׁאוּל-t, akkor az a hely, ahol ez az állapot megvalósul, azonos a temetkezési hellyel. Ha azonban térben is megpróbáljuk elhelyezni, akkor ennek helyét csakis „a teremtett téren túl, az úgynevezett isteni térben jelölhetjük meg, anélkül azonban, hogy arról részleteket mondhatnánk. Mindezzel kapcsolatban csak annyi információval rendelkezünk, amennyit Isten az ő Igéjében kijelentett nekünk.”⁹

Szálla alá a poklokra. Hol tanítja ezt a Szentírás?

A szóban forgó tantétel számtalan vitát váltott ki, mivel egyfelől a Szentírásban sehol sem olvasunk részletesen arról, hogy Krisztus alászállt volna a poklokra, másfelől pedig a népi vallásosság (nagy valószínűséggel az apokrif irodalom hatására) olyan elemekkel gazdagította Krisztus pokolra való alászállásának tantételét, amelyek nemcsak, hogy nem egyeznek meg a Szentírás tanításával, de még keresztyén gyökereik is vitatottak. Ezek az elképzelések beszélnek arról, hogy Krisztus a poklokra, mint a kárhozottak, vagy pontosabban a mennybe be nem jutott lelkek tartózkodásának helyére ment, és kiszabadította onnan a Krisztus előtt elhunyt embereket. Erről valóban nem olvasunk a Szentírásban. Akik ezeket az elméleteket támogatják, néhány olyan

⁸ Pearson, John: *An Exposition of the Creed*. Clarendon Press, Oxford 1877, 404–405, note 57.

⁹ Molnár János: *i. m.*

Kik a börtönben lévő lelkek? Valóban arról szól-e ez az igeszakasz, hogy Krisztus halála és feltámadása között a halottak birodalmában prédikált? Ha igen, vajon egy második lehetőséget adott nekik,¹⁰ vagy csak egyszerűen közölte velük engedetlenségük következményét, valamint saját szenvedésének eredményét? A szöveg számtalan izgalmas kérdést vet fel, amelyekre nehéz egyértelműen válaszolni, és szinte minden írásmagyarázónak megvan rá a sajátos megoldása. Erre csupán néhány példát hozok: Grant R. Osborne szerint ez a szakasz, az Ef 4,8–10-zel együtt arra utal, hogy Jézus a feltámadás után kihirdette győzelmét a démoni lelkeknek, mivel szerinte a börtön azt a világot jelöli, ahova Isten száműzte a bukott angyalokat.¹¹ Tertullianus véleménye szerint „a börtön szó azt jelenti, hogy Jézus leszállt a pokolba, a halottakhoz, és ott az Ószövetség szentjeivel találkozott: a pátriárkákkal és a prófétákkal. Az evangéliumot hirdette nekik. Tertullianus szerint Jézus az igaz pogányoknak is prédikálta az örömhírt.”¹² Alexandriai Kelemen allegorikus magyarázatában az igeszakaszban olvasható *börtönben lévő lelkek* és az 1Pt 4,6-ben található *halottak* kifejezéseket azokra az emberekre vonatkoztatja, akik korábban hitetlenek voltak, ám akiknek lelkét Krisztus megelevenítette.¹³

A kérdéses igeszakasz kisebb-nagyobb eltérésekkel maradt fenn a különböző kéziratokban. Most csupán azokat az eltéréseket értékelem, amelyek tartalmukban kapcsolódhatnak a megvizsgálandó tantételhez. A Nestle–Aland-féle görög nyelvű Újszövetség 27. kiadásának kritikai apparátusából kiderül, hogy a szerkesztőbizottság két munkatársának, Bowyer és Harris véleménye szerint az $\epsilon\nu\ \tilde{\omega}$ szókapcsolat helyett $\epsilon\nu\ \omega\ \kappa\alpha\iota$ -t, illetve $\epsilon\nu\ \omega\ \kappa\alpha\iota\ \epsilon\nu\ \omega\ \chi$ -ot kéne olvasni, mivel szerintük ez a szakasz kapcsolatban áll Énokh könyvével. Véleményem szerint azonban semmi sem indokolja a javasolt változtatást. Mire vonatkozik tehát az $\epsilon\nu\ \tilde{\omega}$ (*amelyben*) szókapcsolat? Arra, hogy Jézus lélekben ment el a börtönben lévő lelkekhez? Véleményem szerint nem egyetlen szóra (pl. lélek) vonatkozik, hanem arra az állapotra, amelyet így mutat be az apostol: *egyfelől megöletve testben, másfelől pedig megelevenítve lélekben*, azaz Jézus ebben az állapotban ment el a börtönben lévő lelkekhez.

Néhány kéziratban, például a 614-es jelzetű minusculá-ban és egy Ambrosius birtokában lévő változatban a $\phi\upsilon\lambda\alpha\kappa\eta$ szó helyett $\tau\omega\ \alpha\delta\eta$ -t (*a halottak birodalmában*, a *Hádészben*) olvashatunk. Továbbá a C04 jelzetű Codex Ephraemi Syri rescriptusban $\phi\upsilon\lambda\alpha\kappa\eta\ \kappa\alpha\tau\alpha\kappa\epsilon\kappa\lambda\epsilon\iota\sigma\mu\epsilon\nu\iota\varsigma$ -t (börtönbe bezárt) olvashatunk. Az első típusú variáns megszabná a börtön kifejezés értelmezésének az irányát, míg a második típusú variáns csupán kiegészíti a szöveget, viszont nem okoz jelentésbeli változást. A $\phi\upsilon\lambda\alpha\kappa\eta$ (*börtön*) szó valóban vonatkozhat a Hádészre, mivel a Szentírásban számtalan olyan képpel találkozunk, amelyek börtönként jelenítik meg a halottak birodalmát. A börtönben lévő lelkek kifejezés nem kizárólagosan Noé hitetlen kortársaira vonatkozik, hanem ez által a kirívó példa által jelöli mindazokat, akik a hitelenség állapotában kerültek a halottak birodalmába. Ha Krisztus a halála és feltámadása között eltelt időben prédikált is a halottak birodalmában, ez távolról sem jelentené azt, hogy az ott levő lelkek második esélyt

¹⁰ Vö. Vladár Gábor: Péter első levele. In: Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest 2004, 642–43.

¹¹ Osborne, Grant R.: *A hermeneutika spirálisa*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest 2001, 338 és 376.

¹² Tranda, Lech: Igaz hittel az ellenséges környezetben. In: Tamás Bertalan (szerk.): *Megszentelt élet*. Kálvin Kiadó, Budapest 2003, 73. A szerző nem említi, hogy Tertullianusnak melyik írására utal.

¹³ Kannengiesser, Charles: *Handbook of Patristic Exegesis*. Brill, Leiden – Boston 2006, 364. A szerző Alexandriai Kelemennek a 1Péterhez írott magyarázatára hivatkozik, amelynek csupán részletei maradtak fent, viszont amelyet egyelőre nem sikerült megtalálnom.

kaptak volna. A κηρύσσω ige ugyanis elsősorban a hírnök feladatkörét írja körül, akinek feladata, hogy kihirdessen, proklamáljon egy hőstettet vagy rendeletet. Az aoristosban szereplő igealak arra utal, hogy egyszeri és pontszerű cselekményről van szó. Bár igaz, hogy az igeszakaszból nem tudjuk meg konkrétan, hogy mi is volt a tartalma ennek a proklamációnak, a kontextusból mégis arra következtethetünk, hogy arról van szó, amit a 18. vers elején olvashatunk: *Krisztus is szenvedett egyszer a bűnökért, az igaz a nem igazakért, annak érdekében, hogy Istenhez vezessen minket.* Ebben az esetben arról szól ez az igeszakasz, hogy Krisztus a Seolban lévő lelkek előtt nyilvánosan kihirdette váltságművének eredményét, amely örömhír az igazaknak, hiszen beteljesedett az, amiről prófétaáltak, illetve az, amire vártak, míg a hitetleneknek fölmutatja engedetlenségük következményét.¹⁴

Ugyancsak nehezen érthető az 1Pt 4,6-ban olvasható kifejezés: εἰς τοῦτο γὰρ καὶ νεκροῖς εὐηγγελίσθη – *mert a holtaknak is ezért hirdettetett az evangélium.* Az apostol minden valószínűség szerint az 1Pt 3,19-re utal vissza, és fölmutatja a halottak birodalmában elhangzott proklamáció célját.

A magyar bibliafordítások közül az Új Fordítás nem tükrözi, viszont a Revideált Károli és a Kecskeméthy István fordítása igen, hogy az Ef 4,9-nek köze lehet Krisztus pokolra szállásához:

τὸ δὲ ἀνέβη τί ἐστίν, εἰ μὴ ὅτι καὶ ἄνω ἦν ἡ γῆ, ἵνα κατεβῆ εἰς τὰ κατώτερα μέρη τῆς γῆς
Az pedig, hogy fölment, mit jelentene mást, mint hogy előbb le is szállott a föld alsóbb részeire?

Néhány kézirat¹⁵ kihagyja mέρη a szót, ám a mondat jelentése nem változik, hiszen egy kiegészítő betoldásról van szó. Ezt az értelmezést támogatja az a tény is, hogy az ógyházi hitvallásokban és a patrisztikus irodalomban a holtak birodalmának, az alvilágnak a jelölésére gyakran használták a κατώτερα vagy κατώτατα μέρη τῆς γῆς kifejezést.

Mindezek figyelembevételével elmondhatjuk, hogy Jézus valóban alászállt a poklokra az ő halála után, ám a pokol szót nem a kárhozottak örök gyötrelmének helyeként kell értenünk, hanem egyszerűen a halottak birodalmaként. Pokolra szállásának célja nem az, hogy a hitetleneknek második esélyt adjon a megtérésre, hiszen ez lehetetlen, hanem, hogy a világmindenség előtt proklamálja: nem tart örökké a halottak birodalmának hatalma, és az, aki zsenyéje lett azoknak, akik elhunytak, kiszabadítja övéit a holtak hazájából.

Egy mondat erejéig választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy amennyiben a pokolra szállás azt jelenti, hogy alászállt a holtak hazájába, miért szükséges előtte megvallanunk, hogy eltemették? Azért, mert míg a Jézus eltemetése azt bizonyítja, hogy ő valósággal meghalt, addig az ő pokolraszállása azt bizonyítja, hogy ő megtörte a halál hatalmát.

Dogma- és recepciótörténeti áttekintés

Ha megvizsgáljuk az ógyházi hitvallásokat, megállapíthatjuk, hogy viszonylag kevésszer találkozunk azzal a tétellel, amely szerint Jézus alászállt a pokolra vagy a holtak hazájába. A Kr. u. 359 előtti hitvallásokban egyáltalán nem fordul elő ez a tétel, sőt mi több, az ez utáni hitvallások közül sem közli mindenik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyetemes zsinatok kora előtti ógyházi írók ne ismerték volna ezt a tételt.

¹⁴ A kérdésről részletesebben ld. Archer, Gleason: *Encyclopedia of Bible Difficulties*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids 1982, 423–24.

¹⁵ Ld. a Nestle–Aland-féle görög nyelvű Újszövetség 27. kiadásának az 1Pt 3,18–20 szakaszhoz fűzött jegyzetait a kritikai apparátusban.

Az apokrif irodalomban különösképpen Bertalan apostol evangéliuma¹⁶ és Nikodémus evangéliuma¹⁷ mutatják be plasztikus képekkel Jézus pokolraszállásának történetét. *Salamon Ódái*¹⁸ költői módon ábrázolják, hogyan győzte le Krisztus az alvilágot (17, 22, 24, 42. ódák).¹⁹ Szemléltetésésképpen Nikodémus evangéliumából idézek:²⁰

Mi az alvilágban voltunk, együtt azokkal, akik a világ kezdetétől fogva elhunytak. Éjfél órában ama sötét helyen fény kelt, mint a Nap fénye, és megvilágított mindenkit, és megláttuk egymást. És tüstént Ábrahám atyánk a pátriárkákkal és a prófétákkal egyesülve, és örömtől eltelten ezt mondták egymásnak: „Ez a fény a nagy megvilágosodástól ered.” Izaiás próféta, aki jelen volt, mondotta: „Ez az Atyától, a Fiútól és a Szent Lélektől való fény, melyről prófétáltam életemben [...]” [...] Mindannyiuk örvendezése közben odajött a Sátán, a sötétség örököse, és ezt mondta a Hádésznek: „Mindent felfaló és kielégíthetetlen, halljad szavaimat: a zsidó nemzetből bizonyos Jézusnak nevezett, aki Isten Fiának mondta önmagát, de mégis csak ember ő, akit közreműködésünkkel megfeszítettek a zsidók, most, mikor meghalt, legyél készen, hogy ide csaljuk őt. Én tudom. Hogy csak ember, mert hisz hallottam, amikor azt mondta: szomorú az én lelkem mindhalálig. [...] Sok rosszat tett nekem a fenti világban, miközben a föld szülőtteivel társalkodott [...] Sokakat előkészítettem már a temetésre, és azokat is pusztá szavával feltámasztotta.” Mire ezt mondta a Hádész: „Oly hatalmas Ő, hogy mindezt pusztá szavával képes megtenni? Úgy tűnik nekem, akkor ilyenek senki sem tud ellenállni. Ha, mint te mondd, hallottad, hogy félt a haláltól, csak azért mondta, hogy gúnyoljon és kinevessen téged, becsapjon és kezébe kerülj. Akkor azonban jaj, jaj neked mindörökre! [...] Sötétség fia, kárhozat örököse, ördög, most mondtad nekem, hogy sokakat előkészítettél már a temetésre, akiket pusztá szavával feltámasztott. Nemrég nyeltem el bizonyos halottat, név szerint Lázárt, s nem sokkal utána valaki az élők közül pusztá szavával kiszedte beleimből. [...] Ha őt ide befogadjuk, félek, hogy a többi is veszélybe kerül. [...] Ezért esküszöm rád, a te és az én kedveltjeimre, ne hozd ide őt!” [...] Így beszélgettek egymással a Sátán és a Hádész, amikor hatalmas szózat, mint a mennydörgés, ezt harsogta: „Fejedelem-

¹⁶ *Bertalan evangéliuma* (latinul *Evangelium iuxta Bartholomeum* vagy *Evangelium Bartholomei*) késői, feltehetőleg a Kr. u. 3–7. században, Egyiptomban keletkezett apokrif evangélium, melyet a hagyomány Bertalan apostolnak tulajdonít. Legkorábbi változata minden valószínűség szerint a Kr. u. 3. században keletkezett *Quaestiones sancti Bartholomei apostoli* (Bertalan apostol kérdései) című írás. Hieronymus is említi a Máté evangéliumához írott kommentárjában. Ebben Jézus, feltámadása után apostolainak, Bertalan kérdéseire válaszolva elmondja az alvilágban látottakat, majd az Olajfák hegyén megmutatja nekik Béliált, a sátánt, aki bukásának történetét meséli el. Későbbi, 5–7. századi kopt szövegek beleszövik a történetbe az utolsó vacsora jeleneteit, a keresztre feszítés epizódjait (egy Ananias nevű zsidó akarja magát Jézus helyett keresztre feszíttetni), Jézus alvilági tartózkodását és feltámadását, főképp egyiptomi minták alapján. Ld. Quasten, Johannes: *Patrology*. I. Spectrum Publishers, Utrecht – Brussel 1950, 127.

¹⁷ A *Nikodémus evangéliumaként* ismert irat tulajdonképpen a *Pilátus cselekedetei* (Acta Pilati, vagy pontosabban: Gesta Pilati) és a *Jézus az alvilágban* című iratok összekapcsolása. Az első irat legkorábbi változata a második században keletkezhetett, hiszen Jusztinosz vértanú két ízben is hivatkozik rá. A második irat, a tartalmi bizonyítékok alapján, aligha keletkezhetett az egyetemes zsinatok kora előtt. Ld. Quasten, Johannes: *i. m.* 115–118.

¹⁸ A 42 költeményből álló gyűjtemény a második században keletkezhetett, és nagy valószínűséggel az egyiptomi gnosztikusok himnuszgyűjteménye volt. Ld. Quasten, Johannes: *i. m.* 160–168.

¹⁹ Quasten, Johannes: *i. m.* 162–167. Az említett ódák közül Quasten a 42-ből idéz.

²⁰ Ld. Nikodémus evangéliuma. In: Vanyó László (szerk.): *Apokrifek*. Szent István Társulat, Budapest 1980, 274–281.

ségek, vezérek, nyissátok meg a kapukat, és táruljatok fel örök kapuszárnyak, hogy bevonuljon a dicsőség királya!” [...] Azután ezt mondta Hádész démonjainak: „Jól szilárdítsátok és erősítsétek meg a bronzkapukat és vaszárakat, reteszeimet tartsátok, és mindannyian őrt állva figyeljetek; mert ha idejön, jaj nektek, fogságba hurcol benneteket!” [...] Ismét jött a szózat: „táruljatok fel kapuszárnyak”, mondta. Hallván Hádész másodszer is a hangot, úgy válaszolt, mint aki nem ismeri, és azt mondta: „ki ez a dicsőség királya?” Az Úr angyalai ezt válaszolták: „Az erős és hatalmas Úr, a csatában hatalmas Úr!” S ezzel a hanggal egyidejűleg a bronzkapuk összetörték, és az érczárak összezúzódtak, a megkötözött halottak kötelékei feloldódtak, és mi is velük együtt megszabadultunk. Emberként jött be a dicsőség királya, a Hádész minden sötétségét bevilágította. [...] Ekkor a dicsőség Királya fejénél fogva megragadta a főzsarnokot, a Sátánt, és átadta angyalainak, mondván: „Kézét és lábát verjétek bilincsbe, nyakánál és szájánál kötézzétek meg!” Azután átadta őt a Hádésznek, és így szólt: „Vedd át őt, és tartsd biztosan második eljövetelemig.” [...] A dicsőség Királya jobbját nyújtotta, és megfogta és feltámasztotta az ősatyát, Ádámot. Majd megfordult, és a többiekhez szólt: „Jöjjetek velem mind, kik azért haltatok meg, mert érintettétek a gyümölcsöt. Én mindannyiottokat most a kereszt fája által feltámasztalak!” [...] A Megváltó megáldotta Ádámot homlokán a kereszt jelével, ezt tette a pátriárkákkal és prófétákkal, vértanúkkal és ősatyákkal is, és megragadván őket, kihozta az alvilágból. Miközben vonultak, a szentatyák követték őt, zsoltároztak és mondták: „Áldott, aki jön az Úr nevében! Alleluja! Övé minden szent dicsősége!”

Az apostolok apokrif levelei közül az *Epistula Apostolorum*²¹ a következőképpen magyarázza Krisztus pokolraszállását: Krisztus azért szállt alá a *Limbus Patrum*-ba, hogy megkeresztelje az igazakat és a prófétákat:

Jobb kezemmel az élet, a megbocsátás és minden gonosztól való szabadulás vizét hintettem rájuk, ahogyan ugyanezt megtettem éretted is, és mindazokért, akik hisznek (Apostolok Levele 27).²²

Quasten rávilágít,²³ hogy a szerző ismerhette Hermász *Pásztorát*,²⁴ mivel ott is hasonlóképpen magyarázza Krisztus (és/vagy az apostolok) pokolraszállását:

Mert az apostolok, a tanítók, meg azok, akik hirdették az Isten Fiának a nevét, erőben hunytak el, és az Isten Fiának a hitével prédikáltak a halottaknak is, és ők adták át ezeknek is a tanítás pecsétjét (Hermász *Pásztor*a, 9. látomás, 16,5–7).²⁵

²¹ Az *Epistula Apostolorum* minden valószínűség szerint Kr. u. 150. körül keletkezett apokrif irodalmi mű, amely a 11 apostol közös levele a négy világtáj egyházaihoz, amelyben elmondják a Jézustól feltámasztása után mintegy végrendeletként kapott kinyilatkoztatást. Jóllehet a szélsőséges gnózis (Simon Mágus és Kérinthosz) és a doketizmus ellen folytat polémiát, bizonyos gnosztikus elemeket azonban mégis magába olvaszt. Ld. még Quasten, Johannes: *Patrology*. I. Christian Classics, Allen, Texas, é. n. 152.

²² Uo.

²³ Uo. 101. és 152.

²⁴ Jóllehet Hermász *Pásztorát* az apostoli atyák iratai között tartják számon, tartalmi jellegzetessége miatt azonban – véleményem szerint – inkább az apokrif apokalipszisek között a helye.

²⁵ Migne, Jean-Paul: *Patrologiae Cursus Completus Series Graeca, Tomus II*. 995–96. (a továbbiakban: Migne, PG)

Antiochiai Ignác *Trallésziakhoz írott levele* hosszabbik változatának 9. fejezetében a következőket olvashatjuk Krisztus pokolraszállásáról:

κατηλθεν εις ἄδην ἄδην ἄδην ἐγὼ μόνος, ἀνήλθεν *egyedül szállott alá a Hádészbe, onnan pedig*
 δὲ μετὰ πλήθους καὶ ἔσχισεν τὸν *nagy sokaság kíséretében támadt fel és széttha-*
 ἄπ' αἰῶνος φραγμὸν καὶ τὸ μεσο- *sította a kezdetől fogva létező kerítést, és meg-*
 τοιχον αὐτοῦ ἔλυσεν *semmisítette annak válaszfalát.*²⁶

Az idézett rész hitelessége azonban kérdéses, mivel sok szövegváltozatban nem szerepel, és a kiadásokban a kétes hitelességű és bizonyítottan hamisított levelek között szerepel a hosszabb változat. A szerző nagy valószínűséggel a Mt 27,53–53-ra utal, ahol az áll, hogy Jézus halálát követően *a sírok megnyíltak, és sok elhunyt szentnek feltámadt a teste. Ezek kijöttek a sírokból, és Jézus feltámadása után bementek a szent városba, és sokaknak megjelentek.*

A kutatók álláspontja szerint Jusztinosz mártír, *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* című művének alábbi részlete is Jézus pokolraszállásáról szól:

„és ismét, Jeremiás szavai közül hagyták ki ezt is: az Úr megemlékezett halott népéről, Izraelről, aki a sírban fekszik. Alászállt, hogy hirdesse nekik a tőle jövő szabadítást.” (72,4)

Ugyanezt a Jeremiás könyvéből kihagyott igeszakaszt használja Lyoni Irenaeus is, amikor Krisztus pokolraszállásáról beszél:

„[...] az Úr pedig, Izrael szentje, megemlékezett az ő halottairól, akik elaludtak, és a földbe voltak eltemetve; alászállt, hogy evangéliumként hirdesse nekik szabadítását, és így megmentsé őket. Ezért történt meg az, hogy a tanítványok szemei elnehezedtek, amikor közeledett Krisztus szenvedése [...] akikért alá is szállt a föld alsóbb részeibe, hogy tulajdon szemével lássa azok állapotát, akik megpihentek munkájuktól. Erről mondotta ugyanis tanítványainak: sok próféta és igaz kívánta látni és hallani azt, amit ti láttok és halltok [...]” (*Adversus Haereses* IV, 22,1)

Majd néhány fejezettel odébb így ír:

„[...] azért szállt le az Úr azokhoz is, akik már a föld alatt voltak, hogy hirdesse nekik az ő eljövételének evangéliumát, és a bűnök bocsánatát, amelyben a benne hívők részesülnek [...]” (*Adversus Haereses* IV, 27,2)

A korszak jelentős heréziológiai műveiből azonban megismerhetjük a legkorábbi eretnekek tanítását is. Marcion véleménye szerint az alvilágban elhangzott prédikáció, amelyről az 1Pt 3,18–20-ban olvashatunk, nem az Ószövetség igazainak szólt, hanem a keresztyénség előtti kor bűnöseihez.²⁷ Grillmeier rámutat arra, hogy Marcion ezzel az értelmezéssel is az Ó- és Újszövetség Istene közötti különbséget akarta hangsúlyozni, és Jézust azért küldte el az Újszövetség Istene, hogy fölszabadítsa azokat, akiket az

²⁶ Ignatius: *Ad Trallianos (epist 2), Epistulae interpolatae et epistulae suppositice (recensio longior)*. Migne, PG 5, 789–790.

²⁷ Grillmeier, Alois: *Der Gottessohn im Totenreich*. In: *Zeitschrift für die Katholische Theologie* (Herder Verlag, Wien) 1949 (71. Jahrgang), 3.

Ószövetség Istene elítélt.²⁸ Irenaeus a következőképpen foglalja össze Marcion erre vonatkozó tanítását:

„Amikor az Úr alászállt a poklokra, megszabadította Kaint és a hozzá hasonlókat, a sodomiaiakat és az egyiptomiakat, és mindazokat a pogányokat, akik mindenféle gonoszság mocsarában jártak. Ábel, Énokh és Noé azonban, és velük együtt a többi igaz, és az ősatyák, akik Ábrahámhoz tartoztak, a próféták serege és mindazok, akik Istennek tetsző módon éltek, nem nyerték el az üdvösséget.”²⁹

A többi gnosztikus szerző tanrendszerében nem található meg a Krisztus pokolra szállásáról szóló tétel, hanem azt tanítják, hogy Krisztus tulajdonképpen akkor szállt alá a poklokra, amikor alászállt az anyagi világba.³⁰

Szárdiszi Melitón *Περὶ πάσχα* című homíliájában megragadó képekkel mutatja be, hogyan szegényíti meg a pokolra alászálló Krisztus a gonosz hatalmakat: megtöri a halál erejét, a Hádészt eltíporja, és a Sátánt bilincsekbe veri. Quasten véleménye szerint a homília záró szakasza költői formában, nagy valószínűséggel egy ősi Krisztus-himnusz felhasználásával mutatja be Krisztus pokolraszállását,³¹ bár tartalmát tekintve, a szóban forgó rész sokkal inkább a pokolraszállás és feltámadás eredményéről szól, mint magáról a pokolraszállásról.³²

Κύριος, ἐνδυσάμενος τὸν ἄνθρωπον,
καὶ παθὼν διὰ τὸν πάσχοντα,
καὶ δεθεις διὰ τὸν κρατούμενον,
καὶ κριθεις διὰ τὸν κατάδικον,
καὶ ταφεις διὰ τὸν τεθαμμένον,
ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ ταύτην
ἐβόησεν τὴν φωνήν
τίς ὁ κρινόμενος πρὸς με;
ἀντιστήτω μοι.
ἐγὼ τὸν κατάδικον ἀπέλυσα.
ἐγὼ τὸν νεκρὸν ἐζωοποίησα.
ἐγὼ τὸν τεθαμμένον ἀνίστημι.
Τίς ὁ ἀντιλέγων μοι;
ἐγὼ, φησὶν, ὁ Χριστός,
ἐγὼ ὁ καταλύσας τὸν θάνατον
καὶ θριαμβεύσας τὸν ἐχθρὸν
καὶ καταπατήσας τὸν ἄδην
καὶ δήσας τὸν ἰσχυρὸν
καὶ ἀφαρπάσας τὸν ἄνθρωπον
εἰς τὰ ὑψηλὰ τῶν οὐρανῶν,
ἐγὼ, φησὶν, ὁ Χριστός.

Az Úr, felöltözve az embert,
Szenvedett is a szenvedőért,
Meg is kötöztetett a fogolyért,
Elítéltetett az elítéltért,
És eltemetett a sírban fekvőért.³³
Majd a holtak közül feltámadva,
így kiáltott:
Ki ítélkezik fölöttem?
Álljon ki ellenem!
Én fölszabadítottam az elítéltet,
Én megelevenítettem a holtat,
Én emeltem föl az eltemetettet.
Kicsoda szólhat ellenem?
Én – mondotta –, a Krisztus,
Én semmisítettem meg a halált,
Én győzedelmeskedtem az ellenségen,
Én típortam össze a holtak hazáját,
Én kötöttem meg az erős [ellenséget],³⁴
Én ragadtam az embert
A menny magaslatába.
Én – mondotta –, a Krisztus!”

²⁸ Grillmeier, Alois: *Der Gottessohn im Totenreich*, 3.

²⁹ Irenaeus: *Adv. Haer. I. 27,3*. In: *Migne, PG 7a*, 689.

³⁰ Grillmeier, Alois: *Der Gottessohn im Totenreich*, 3.

³¹ Quasten, Johannes: *i. m.* 245.

³² A görög szöveg forrása: *Sources Chrétienne*s, vol. 123, Méliton de Sardes: *Sur la Pâque et fragments*. du Cerf, Paris 1966, 120–22.

³³ Mivel a *διὰ* + accusativus jelentése nem csupán *-ért, miatt*, hanem *által* is, a fenti négy sort így is lehet fordítani:

Tertullianus *A lélekről* című írása 55. részében mutatja be a halottak hazájáról szóló keresztyén elképzelést, és ugyanitt beszél Krisztus pokolraszállásáról is:

„[...] számunkra az alvilág nem valami kietlen üreg, sem nem valami föld alatti csatorna, hanem mély és hatalmas tér a föld belsejében, és valamiféle sülyesztett mélység annak belsejében. Amikor azt olvassuk, hogy Krisztus három napot töltött a föld szívében, arra a rejtett mélységre kell gondolnunk, amelyet a föld zár magába, és amely a mélység fölött van. Jóllehet Krisztus Isten, de ezzel egy időben ember is, meghalt az Írások szerint, és ugyanezek szerint az Írások szerint el is temették. Emberi természetének tökéletesen megfelelően halottként az alvilágban maradt, és csak azután ment föl a menny magasságába, miután alászállt a föld alsó részeibe, hogy ott önmagában részesítse a pátriárkákat és a prófétákat [...].” (Tertullianus: *De anima* 55,1–2)³⁵

Ez utóbbi gondolatot úgy is lehet értelmezni, hogy az igehirdetés által tette önmaga részeseivé a pátriárkákat és prófétákat, de más korabeli írások fényében úgy is magyarázható, hogy megkeresztelte őket, és úgy tette önmaga részeseivé, azaz testének, az Anyaszentegyháznak tagjaivá.

Ha az eddigiek alapján megpróbáljuk összefoglalni a legkorábbi óegyházi iratok tanítását, két érdekes dologra kell odafigyelni: egyfelől észrevehetjük, hogy a legkorábbi tanítók úgy magyarázták Krisztus pokolraszállását, hogy azzal küldetésének egyetemeségét hangsúlyozták. Például Antiókhiai Ignác a Trallésziakhoz írt levelében így ír:

ἀληθῶς ἔσταυρώθη καὶ ἀπέθανεν, *valóságosan megfeszítették és meghalt, és lát-*
 βλεπόντων τῶν ἐπουρανίων καὶ *ták őt a mennyieiek, földiek és föld alattiak*
 ἐπιγείων καὶ ὑποχθονίων [...] (Trall 9,1).³⁶

Hippolytus úgy mutatja be Krisztust, mint a menny, föld és alvilág királyát.³⁷ Szárdiszi Melitón pedig költői hasonlattal hirdeti Krisztust, aki a felvirradó Nap, amely a Hádészban is felragyog a holtaknak.³⁸

Másfelől pedig azt láthatjuk, hogy ezen iratok szerzői általában az alábbi három téma valamelyike köré csoportosítva magyarázzák Krisztus pokolraszállását:³⁹

1. A legrégebbi hagyományréteg szerint Krisztus azért szállt le a holtak hazájába, hogy az üdvösség evangéliumát hirdesse (1Pt 3,19; Hermász *Pásztor* 9. hasonlat, 16,5–7; *Péter evangéliuma* 41; *Apostolok levele* 27; Irenaeus, *Adversus Haereses* IV. 27,2; Alexand-

Szenvedett is a szenvedő által,

Meg is kötöztetett a fogoly által,

Elítéltetett az elítélt által,

És eltemettetett a sírban fekvő által.

Ez esetben a szöveg értelme a következőképpen módosul: Krisztus isteni természete „kooptálja” és megdicsőíti a felvett emberi természetet. Az utolsó három sor arra utal, hogy a két értelmezési lehetőség egyidejűleg van jelen a szövegben.

³⁴ Vö. Mt 12,29 és Mk 3,27.

³⁵ http://www.tertullian.org/latin/de_anima.htm (megnyitva 2009. január 6.)

³⁶ Ignatius: *Epistola ad Trallianos, Epistolae Genuinae*. Migne, PG 5, 681–682.

³⁷ Hippolytus: *De Antichristo*, 26 – <http://www.newadvent.org/fathers/0516.htm> (megnyitva 2009. január 10.)

³⁸ Idézi: Grillmeyer, Alois: *Der Gottessohn im Totenreich*, 4.

³⁹ Grillmeyer, Alois: *Christ in Christian Tradition*. Mowbrays, London & Oxford 1975, 74.

riai Kelemen: *Sztrómata* II. 9, 44,1–2; VI. 6,445–52.; Órigenész, *Contra Celsum*, II. 43.; *In Mattheum Sermones* 132.; Tertullianus, *De anima* 55,1–2.).

2. Ezen túlmenően megjelenik az a gondolat is, hogy Krisztus a holtak hazájába való alászálláskor megkeresztelte az Ószövetség igazait (Hermász *Pásztor*a 9. hasonlat, 16,3,5; *Apostolok levele* 27; *Salamon Ódái* 42,20; Tertullianus, *De anima* 55,1–2.).

3. A harmadik témakör, amely megjelenik az egyetemes zsinatok kora előtti írók munkáiban, a halottak birodalmának és az alvilág urának teljes leigázása (*Salamon Ódái* 17,9; 42,11; Szárdiszi Melitón: *Περὶ πάσχα* 68,102).

Az egyetemes zsinatok korában Krisztus pokolraszállásával kapcsolatosan is más kérdések válnak hangsúlyossá. Így például Athanasius számára, a Krisztus kettős természetéről szóló vita közepette az volt fontos, hogy Krisztus milyen természetben ment le a halottak birodalmába. Elveti azt az értelmezést, amely szerint Krisztus teste vagy emberi lelke prédikált volna az alvilágban, és amellet érvel, hogy az Ige maga ment le a halottak birodalmába, míg a testet Arimáthiai József gyolcsruhába csavarta és elvitte a Golgotáról.⁴⁰ Ugyanezt az álláspontot képviseli Jeruzsálemi Kürillosz is, kijelentve, hogy az, aki az ember érdekében alászállott a halottak birodalmába, azonos azzal, aki kezdetben a föld porából megalkotta az embert.⁴¹ Ezzel szemben Vak Didümosz amellet érvel, hogy míg Jézus teste a sírban feküdt, addig az ő emberi lelke három nap és három éjjel volt a halottak birodalmában, hogy majd a feltámadás során újra egyesüljön a testtel.⁴²

Alexandriai Kürillosz véleménye szerint, ahogyan az Ige földön tartózkodása alatt emberi testben prédikált, úgy amikor a Hádésben lévő lelkeknek prédikált, akkor is megvolt a maga sajátos eszköze: a vele egyesült emberi lélek.⁴³ Kürillosz hangsúlyozza, hogy Krisztus pokolraszállásának eredményeképpen a pokol elpusztult, és az ördög egyedül maradt.⁴⁴ Húsvéti homíliáiból az derül ki, hogy véleménye szerint Krisztus alászállása a halottak birodalmába üdvösségszerző az egész emberiségnek (*Második húsvéti homília*, 8 – PG 77, 448–449.; *Ötödik húsvéti homília* 1 – PG 77, 472–473.).

Szalamiszi Epiphanosz két eretnek irányzattal szemben védekezve magyarázza Krisztus pokolraszállását.⁴⁵ Az arianusokkal szemben hangsúlyozza, hogy az elhagyatottság érzésének súlya alatt nem Krisztus istensége, hanem emberi természet kiáltotta a kereszten, hogy *Én Istenem! Én Istenem! Miért hagytál el engem?* Míg Krisztus teste a sírban nyugodott, addig emberi lelke az isteni természettel egyesülve alászállt a holtak hazájába, azonban az alvilág felismerte az emberi lélekben elrejtett isteni természetet. Az apollinarizmussal szemben azt hangsúlyozza, hogy az isteni természet az emberi lélekkel együtt szállt alá a holtak hazájába, ahol ereje és hatalma által minden ott sínylődő foglyot megszabadított. Míg az arianizmussal szemben azt kellett hangsúlyozni, hogy az Ige istensége valóságos teológiai tényezője az eseményeknek, addig az apollinarizmussal szemben épp az emberi természet teológiai szerepét kellett kiemelni.

⁴⁰ Ld. Athanasius: *Epistula ad Epictetum* 5–6., idézi: Johannes Quasten: *Patrology*. III. Spectrum, Utrecht 1966, 74–75.

⁴¹ Jeruzsálemi Kürillosz: *Nagy Katekézisz* 11,24; idézi: Quasten, Johannes: *Patrology*. III., 370.

⁴² In Psalmi, Migne, PG 39, 1223 ABC, Idézi: Quasten, Johannes: *Patrology*. III., 95.

⁴³ Alexandriai Kürillosz: *De recta fide*. PG 76, 1165B.

⁴⁴ Alexandriai Kürillosz: *Hetedik húsvéti homília* 2 (PG 77, 552 A).

⁴⁵ Ld. Epiphanosz: *Panarion*. PG 42, 305D, 308A, 693D–696A. Epiphanosz tanítását Grillmeier foglalja össze, már idézett írásában: *Der Gottessohn im Totenreich* 48–49.

Khrüszosztomosz az 1Kor 15,29-hez írott homíliájában a Róma 6,4-re hivatkozva a keresztség kiszolgáltatásakor történő bemerülést, illetve a vízből való kijövetelt párhuzamba állítja a halottak birodalmába való alászállással, illetve az onnan való visszajövetellel, és így a keresztséget a feltámadás szimbólumának tekinti.⁴⁶

A latin és kappadókiai atyák számára pedig sokkal inkább a pokolraszállás mibenléte és gyümölcsei váltak hangsúlyossá. Nazianzoszi Gergely számára a pokolraszállás jelentősége a haláltól való szabadításban rejlik:⁴⁷

εἰς ἄδου κάτεισιν, ἀλλ' ἀνάγει a halottak birodalmába ment, de lelkeket hozott fel
 ψυχάς onnan (Harmadik teológiai beszéd a Fiúról 20).⁴⁸

Nüsszai Gergely véleménye szerint a pokolraszállásban együtt kell szemlélünk Isten jóságát, igazságosságát és bölcsességét. Eszerint Krisztus emberi és isteni természete a halottak birodalmába való alászálláskor sem vált el egymástól, hanem így volt a legalkalmasabb arra, hogy a világosságot elvigye a sötétségbe, és az életet a halál házába. (*Oratio Catechetica Magna*, 23–24).⁴⁹

Augustinus 414 körül kelt, Evodiushoz intézett levelében írja, hogy azt a bibliai tanítást, amely szerint Krisztus halála után alászállott a poklokra, csak a hitetlenek tagadhatják, és a pokolraszállás egyik fontos gyümölcse, hogy Krisztus széttörte a halál fájdalmainak bilincseit.⁵⁰ A levélben kifejti, hogy sok kényes kérdést vet fel Krisztus pokolraszállásának a tárgyalása, ám ezekre a kérdésekre nem ad választ. A fölvetett kérdéseket a középkor teológiája próbálja részletesen megválaszolni.

Hieronymus hangsúlyozza, hogy nem a teljes, testből és lélekből álló ember, nem is az Isten Igéje szállott alá a holtak hazájába, *sed anima descendit ad inferos – hanem a lélek szállt alá az alvilágba*.⁵¹

Aquilejai Rufinus a hitvalláshoz írott magyarázatában megjegyzi, hogy jóllehet ez a hittétel nem szerepelt sem a Római, sem pedig a Keleti Egyházak hitvallásaiban, jelenléte azonban, úgy látszik, azonos az „eltemették” hittétel jelentésével.⁵²

Amint láttuk, az egyházatyák annak ellenére, hogy ismerték ezt a tételt, és értekeztek is róla, mégsem vették fel a legkorábbi hitvallásokba. Irenaeus (Kr. u. 170), Tertullianus (Kr. u. 200), Karthágói Kypriánosz (Kr. u. 250), Novatianus (Kr. u. 250), Órigenész (Kr. u. 250), Antiókhiai Lukiánosz (Kr. u. 300), Euszebiosz (Kr. u. 325), Jeruzsálemi Kyrillosz (Kr. u. 350) hitvallásaiban nem jelenik meg a holtak birodalmába való alászállásról szóló tétel,⁵³ sem az egyetemes zsinatok vagy helyi zsinatok hitvallásaiban, de még a *Symbolum Romanum Vetus*ban sem (Kr. u. 341), amelyet az Apostoli Hitvallás közvetlen elődjének tartanak.

⁴⁶ John Chrysostom: *Homily 40 on First Corinthians*. <http://www.newadvent.org/fathers/220140.htm> (megnyitva 2009. január 6.)

⁴⁷ Kannengiesser, Charles: *Handbook of Patristic Exegesis*. Brill, Leiden – Boston 2006, 364.

⁴⁸ Gergor von Nazianz: *Die fünf theologischen Reden*. Patmos Verlag, Düsseldorf 1963, TLG CD-Rom edition.

⁴⁹ *The catechetical Oration of Gregory of Nyssa*. Cambridge University Press, Cambridge 1903, TLG CD-Rom edition.

⁵⁰ Augustinus: *Epistola 164.*; <http://www.augustinus.it/ricerca/index.htm> (megnyitva 2009. január 6.)

⁵¹ Hieronymus: *Tractatus de Ps. 15*; idézi Grillmeier: *Der Gottessohn im Totenreich* 49.

⁵² Rufinus: *Commentarium in Symbolum Apostolorum*, 18. In: *Migne*, PL 21, 356A.

⁵³ Schaff, Philip: *Creeds of Christendom, with a History and Critical notes. Volume II. The History of Creeds*. 63. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds2.html> (megnyitva 2009. január 7.)

A kutatások eddigi eredményei szerint ez a tétel először a Kr. u. 359-ben tartott IV. Sirmiumi⁵⁴ zsinat hitvallásában fordul elő. Ugyanebben az évben a trákiai Nikében tartott zsinat hitvallásába is fölvették, majd a következő évben a Konstantinápolyi zsinat hitvallásában is megtaláljuk. Ezekről a zsinatokról részletes beszámolót olvashatunk Szókratész *Egyháztörténet* (II, 36–37), Küroszi Theodorétosz *Egyháztörténet* (II, 16), Athanasius *Historia Arianorum* című írásaiban. Ezek a zsinatok az arianizmus hatalomra jutásának zsinatai, és a korabeli egyházi írók meglehetősen negatív hozzáállással nyilatkoznak az itt keletkezett hitvallásokról. Például Küroszi Theodorétosz közli, hogy a Nikében tartott zsinaton megfogalmazott hitvallást némely püspök csak azért írta alá, hogy ezzel hízelegjen az ariánus érzelmű Constantius császárnak, míg másokat kénytelenek voltak megfélemlíteni a császár emberei (*Egyháztörténet*, II, 16).

Azok a hitvallások, amelyeket az imént említett három zsinaton fogalmaztak meg, nem csupán említik a Krisztus pokolraszállásáról szóló tételt, hanem röviden magyarázzák is. A IV. Sirmiumi zsinat hitvallását Szókratész Szkholasztikosz ókori egyháztörténetíró *Egyháztörténete* közli (II,37):⁵⁵

καὶ εἰς τὰ καταχθόνια κατελθόντα, leszállt a földalatti tájakra, és elrendezte
καὶ τὰ ἐκεῖσε οἰκονομήσαντα, ὄν az ottani dolgokat. Mikor meglátták az
πυλωροὶ ἄδου ἰδόντες ἔφριξαν alvilág ajtónállói, megremegtek.

A trákiai Nikében tartott zsinat hitvallását Theodorétosz közli *Egyháztörténete* II. Könyvének 16. fejezetében:

ταφέντα καὶ εἰς τὰ καταχθόνια eltemették, leszállt az alvilágba, akit
κατελθόντα, ὄν αὐτὸς ὁ ἄδης ἐτρόμασε maga a Hádész is remegve tisztelt.

A Konstantinápolyban tartott zsinaton is hasonló szavakkal fogalmazzák meg Krisztus pokolraszállását, viszont az utána következő magyarázatot egy árnyalattal tovább fokozzák:

ταφέντα καὶ εἰς τὰ καταχθόνια leszállott az alvilágba, és a Hádész
κατελθόντα, ὄν τινα αὐτὸς ὁ ἄδης maga megrémült tőle.⁵⁶
ἔπηξεν

Amint fennebb láttuk, Rufinus véleménye szerint a pokolraszállásról szóló tétel tartalma azonos a Jézus temetéséről szóló tétel tartalmával. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy ezeken a zsinatokon olyan magyarázó mondatot fűztek a tételhez, amely egy lépéssel továbbmenve, inkább a halottak birodalma fölötti győzelemről szól. Sőt, a Nikében és a Konstantinápolyban tartott zsinatok hitvallásában mindkét tétel szerepel.

Az ezt követően keletkezett fontosabb hitvallásokban magyarázat nélkül szerepel a szóban forgó tétel: Pseudo-Athanasius,⁵⁷ Toledoi Ildefonsus,⁵⁸ valamint Etherius és

⁵⁴ Ma Száva-szentdemeter (szerbül: Сремска Митровица / *Sremska Mitrovica*, németül *Syrnisch Mitrovitz*). Vajdasági település.

⁵⁵ Szókratész: *Egyháztörténete*. In: Vanyó László (szerk): *Ókeresztény Írók*, 9. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1984, 184.

⁵⁶ Hahn, August: *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*. Verlag von E. Morgenstern, Breslau 1897, 208, § 167.

⁵⁷ Uo. § 46.

⁵⁸ Uo. § 55.

Beatus hitvallásában⁵⁹ *descendit ad inferna* formában szerepel, míg az Athanasiusnak tulajdonított, de valójában jóval később keletkezett⁶⁰ hitvallásban, a *Symbolum Quicunque*-ben *descendit ad inferos* formában.

Az Augustinus által fölvetett, de meg nem válaszolt kérdésekre a középkor skolasztikus teológusai próbálták meg válaszolni. Legjellemzőbb próbálkozás az Aquinoi Tamásé, akinek a *Summa Theologica* (IIIa, 52,2–8)⁶¹ című írásában található összefoglalása hosszú századokon keresztül a Római Egyház hivatalos tanításává vált. Véleménye szerint a pokolnak négy része van: a purgatórium (*purgatorium*), az ősatyák pokla (*infernum patrum*), a meg nem keresztelt gyermekek pokla (*infernum puerorum*) és az elkárhozottak pokla (*infernum damnatorum*). Amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy Krisztus a pokol melyik részébe szállt alá, két lehetőséget fogad el: vagy mind a négy részébe, vagy pedig csak abba a részébe, ahol az igazak voltak, akiket megszabadított. Az első esetben alászállásának célja a hitetlenek és istentelenek megszégyenítése.

Azoknak, akik a purgatóriumban voltak, megadta a reményt, hogy elérhetik a dicsőséget. Az ősatyákra viszont, akik csak az eredendő bűn miatt voltak a pokolban (*pro solo peccato originali detinebantur in inferno*), kiárasztotta az örök dicsőség fényét. A második esetben a pokolnak csak abba a részébe szállt alá, ahol az igazak voltak (*descendit solum ad locum inferni in quo iusti detinebantur*), viszont a pokol többi részében is érezték jelenlétét. Az elítéltek poklában szenvedőket nem szabadította ki, mivel azok hitetlenek voltak. A megkereszteletlenül meghalt gyermekeket sem szabadította ki, mivel keresztség nélkül lehetetlen megszabadulni az eredendő büntől és a pokoltól, és a keresztség ajándékát csakis a földi életben lehet megkapni. A purgatóriumból sem szabadított ki senkit, mivel az ott

Dürer: *Krisztus a Limbus Patrumban*

⁵⁹ Hahn, August: *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*. Verlag von E. Morgenstern, Breslau 1897, 208, § 56.

⁶⁰ Sokáig úgy hitték, hogy a szóban forgó hitvallást Alexandria püspöke, Athanasius írta. Ezt azonban könnyű megcáfolni, hiszen számtalan érv mellett szól, hogy jóval később keletkezett: (1) a hitvallás eredeti nyelve a latin, és a görög egyházak előtt a 13. századig ismeretlen volt. (2) Nem található meg Athanasius írásai között, és sem az egyetemes zsinatok dokumentumai, sem Athanasius kortársai nem említik. (3) Olyan terminológiát használ, és olyan kérdéseket tárgyal, amelyek Athanasius korában még nem voltak aktuálisak.

A hitvallás athanasiusi szerzőségét először Joachim Camerarius német tudós cáfolta meg a 16. században. 1642-ben Gerhard Jan Voss holland humanista mellett érvelt, hogy a hitvallás tulajdonképpen Nagy Károly korában, a 8. század végén, vagy a 9. század elején keletkezett. Robert Krueger jelenkori kutató véleménye szerint a legvalószínűbb az, hogy az 5. század második felében, de mindenképpen az egyetemes zsinatok kora után keletkezett Dél-Franciaországban.

⁶¹ Ld. <http://www.newadvent.org/summa/4052.htm> (megnyitva 2009. január 7.)

lévők személyes hibáik (*defectus personali*) miatt kerültek oda. Így Krisztus poklokba való alászállása visszaszerezte Isten dicsőségét azoknak, akik csak az eredendő bűn miatt kerültek oda, de senkit sem szabadított meg, aki személyes hibája miatt jutott a pokolba.

Aquinoi Tamás tanításából kiderül, hogy a középkorra a pokol már nem csupán a halottak birodalmát jelentette, hanem a kárhozottak örök gyötrelmének a helyét.

A reformáció egyházai fokozatosan eltávolodtak ettől az értelmezéstől. Az egyes egyházak tanítását tömören ismerteti Sebestyén Jenő, *Dogmatikája* második kötetében:⁶²

A lutheránus egyház azt tanítja, hogy Krisztus a harmadik napon, a *resurrectio externa* és a *resurrectio interna* között testben és lélekben szállott alá a pokolba, ahol a Sátánnak, és minden eltávozott léleknek egy „nem evangéliumi, hanem *legalis elencitica* et *terribilis*” prédikációt tartott, amelyben kijelentette a halál és pokol fölötti győzelmet.

Az anglikán egyház tanítása szerint míg Krisztus teste a sírban volt, lelke a Hádészba ment, különösképpen a paradicsomba, ahol a megigazult lelkek tartózkodtak, és még teljesebben kifejtette nekik az igazságot.

Vannak olyan teológusok is (Sebestyén Jenő modern teológusoknak nevezi őket), akik szerint Krisztus azért szállt alá a poklokra, hogy azok, akik még nem hallottak az evangéliumról, és azok, akik itt e földön nem hallgattak rá, megtérjenek.

A „református” teológusok álláspontja nem egységes. Vannak, akik helyi jellegűnek tekintik a pokolraszállást, vannak, akik a pokolraszállás alatt Krisztus megaláztatásának egész állapotát értik, míg mások csak a temetésre vonatkoztatják. Zwingli szerint a pokolraszállása azt jelenti, hogy Krisztus halála alatt a pokolhoz tartozott, és megváltása a poklon is áthatott (Bullinger, Perkins, Amesius).

Vannak azonban olyan teológusok is, akik teljesen elvetik a pokolraszállás tételét (Wesley, Schleiermacher).⁶³

Kálvin szerint⁶⁴ Krisztus poklokra való leszállását nem szabad mellőznünk, mert a váltság véghezvitelére nézve nem kis jelentősége van (*Inst.* III. 16,8). Tagadja azt, hogy a pokolraszállásról szóló tétel tartalma azonos volna a temetésről szóló tétel tartalmával, valamint azt, hogy a törvény alatt (az Ószövetség idejében) meghalt igazak lelkéhez szállt alá, hogy hírül adja nekik az üdvösség beteljesülését, és fogságukból kiszabadítsa őket (*Inst.* III. 16,9). A magyarázatot Isten Igéjében kell keresnünk, amely szent, kegyes és kiváló vigasztalással teljes. Ha Krisztus csak a testi halált szenvedte volna el, képtelen lett volna eleget tenni Isten igazságosságának. Elengedhetetlenül szükséges volt az is, hogy az isteni bosszúállás szigorát megérezze, elszenvedje Isten bűn ellen való haragját és eleget tegyen Isten igazságos ítéletének. Ehhez pedig szükséges volt, hogy mintegy tömött seregekkel, megküzdjön a poklok csapataival és az örök halál iszonyatával is. A hitvallás ezzel a tétellel azt hangsúlyozza, hogy Krisztus olyan halált szenvedett el, amilyennel a haragvó Isten a bűnösöket sújtja. Továbbá azt is megtudjuk, hogy Krisztusnak nemcsak a teste adatott váltságunk árú, hanem volt más, nagyobb és kiválóbb ár is, tudniillik az, hogy lelkében az elkárhozott és elveszett emberek kínjait is elszenvedte (*Inst.* III. 16,10). A pokolraszállás állapota akkor kezdődött, amikor Jézus a halál elmúlásáért könyörgött. Ebből arra következtethetünk, hogy milyen iszonyú és rettenetes kínokat szenvedett el, amikor megtudta, hogy érettünk bűnösként kell megjelennie Isten ítélőszéke előtt. E fáj-

⁶² Sebestyén Jenő: *Református Dogmatika*. II. kötet. Iránytű Kiadó, Budapest-Gödöllő 1994, 79–83.

⁶³ A fenti ismertető Sebestyén Jenő *Dogmatikája* alapján készült. Nem jelöltem meg külön az egyes szakaszok pontos helyét, mivel az összes a már említett szakaszban található: Sebestyén Jenő: *i. m.* 79–83.

⁶⁴ Kálvin János: *A Keresztjén vallás rendszere*. I. kötet. Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa 1909, 489–495.

dalom nagyságát láthatjuk akkor, amikor így kiáltott a kereszten: *Én Istenem! Én Istenem! Miért hagytál el engem?* (Mt 27,46) Így ebből a tételből tudjuk meg igazán, hogy mit jelent: megváltattunk Isten ítélete alól, és a mi igazi bölcsességünk az, ha igazán érezzük, hogy Isten Fiának milyen sokba került a mi üdvösségünk.

Bullinger Henrik, *A keresztyén vallás summája* című művében a következőképpen ír Krisztus pokolraszállásáról:

„Megvalljuk azt is, hogy Krisztus Urunk alászállt a pokolba. És ezt nem csupán azért valljuk meg, mert Ő valóságosan meghalt és lelke különvált testétől és Ábrahám kebelén nyugodott minden elhunyt szent ősatya társaságában. Hanem azért, mert halála és szenvedése hathatósan közreműködött, hogy minden szent ősatyáért megfizessen, megváltsa őket, és ezért mindannyian, akik Ádám óta boldogultak meg, Krisztus megváltása révén váltak boldogokká, sőt, mi mindannyian csak Ő általa szabadítottunk meg a pokol kínjaitól (1Pt 4,1.27–28). A Jel 5,12–13-ben mondja János, hogy Krisztus a bárány, amely megöletett a világ kezdete óta; ami azt jelenti: váltsága hathatós a világ kezdete óta.”⁶⁵

A Heidelbergi Káté (1563) Kálvin értelmezését követve azt hangsúlyozza, hogy az Úr Jézus Krisztus, „az ő kimondhatatlan gyötrelmével, fájdalmaival és rettegéseivel, amelyeket lelkében, a keresztfán és azelőtt is elszenvedett, engem a pokol rettegésétől és gyötrelmétől megszabadított” (44. kérdés–felelet). A Káté szerzői azonban nem csak a pokolraszállás mibenlétére kívántak választ adni, hanem a *Christum cognoscere est beneficia ejus cognoscere* (Krisztust megismerni annyi, mint megismerni az ő jótéteményeit) elvhez hűségesen arra is rávilágítanak, hogy mi hasznát vesszük Krisztus pokolraszállásának: hogy „az én legnagyobb fájdalmaimban és legsúlyosabb kísértéseimben erőforrás legyen számomra az a vigasztalás”,⁶⁶ hogy Krisztus mit szenvedett el érttem, és ez által mitől szabadított meg.

Coccejus véleménye szerint Krisztus lelke a halál után a paradicsomban volt Istennél, mivel Istennek ajánlotta, és soha nem ment le a Gyehennába, hogy ott az istenteleneknek prédikáljon, sem pedig az ősatyák poklába, mivel ők a paradicsomban voltak. Így Krisztus pokolraszállása szó szerint a temetést jelenti, míg allegorikusan az ő szomorúságát és haláltusáját. (*Summa Theologiae*, LX,35.)⁶⁷

Apáczai Csere János a *Magyar Encyclopaedia*-ban a következőképpen magyarázza Krisztus pokolraszállását:

„A testi halálnak pedig elvégződése volt az ő lelkének a testtől nagy kénokkal való elválásakor, noha mindazáltal az ő Istenségétől egyik természete sem vált el. Ennek a halálnak tartása (késedelme) az ő magamegalázására nézve (mivel ekkor már az ő szenvedési végbementek volt) volt az ő harmadnapig a halál hatalma alatt való léte, mely a pokolra szálláson magyaráztatik meg, melynek világos tanúbizonyossága az ő harmadnapig koporsóban fekvése.” (*Magyar Encyclopaedia*. Tizedik rész: Az Istenről és az ő dolgairól, XV. [XVI.],16–17).⁶⁸

⁶⁵ Heirich Bullinger: *A keresztyén vallás summája*. Limache Verlag, Zürich 1997, 103–104.

⁶⁶ Saját fordítás. A latin szövegben ugyanis ez áll: *Ut in summis doloribus, et gravissimis tentationibus, me consolatio haec sustentem, quod...*

⁶⁷ Heppé, Heinrich: *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*. Neukirchener Verlag, Neukirchen 1935, 393–94.

⁶⁸ Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977, 448.

Záró gondolatok – következtetések

Mindezekből világosan látszik, hogy a Krisztus pokolraszállásáról szóló tanítás összetett kérdéskör, amelyet nehéz, sőt szinte lehetetlen egyoldalúan magyarázni.

A tétel magyarázata során azonban mindenképpen különbséget kell tennünk a halottak birodalma, illetve az elkárhozottak örök győzelmének a helye között. Amennyiben elfogadjuk a pokolraszállás helyi jellegét, az csakis a halottak birodalma lehet. Az itt elhangzó prédikáció, vagy pontosabban hirdetés pedig semmiképpen sem megtérésre hívó igehirdetés, hanem a bűn és halál fölötti győzelem ünnepélyes proklamálása. Éppen ezért kiálthatunk fel mi is az apostollal: *Teljes a diadal a halál fölött! Halál, hol a te diadalod? Halál, hol a te fullánkod?* (1Kor 15,54–55). Krisztus pokolraszállása egyértelműen hirdeti nekünk, hogy igenis, van fény a halál árnyékának völgyében, és nem örök a halottak birodalma.

Krisztus pokolraszállása föloldja a bűnesetet követő ítélethirdetés következményét: *mert ha eszel róla, meg kell halnod* (1Móz 2,17). A meghalás által pedig az ember olyan állapotba vagy helyre kerül, ahol az Ószövetség tanúbizonysága szerint lehetetlen az Isten dicsérete. A pokolraszállás általi győzelem a halottak birodalma fölött pedig azt hirdeti, hogy minket Isten képes kiszabadítani onnan. Ezáltal nyílt meg annak a lehetősége, hogy az ember visszakerüljön abba az Istennel való közösségbe, amelyre teremtett is: „hogy az ő teremő Istenét igazán megismerje, szívből szeresse, örök üdvösségben vele éljen, őt dicsérje és magasztalja.”

Végül pedig választ kell adnom arra a kérdésre, hogy a pokolraszállás Krisztus megaláztatásának vagy pedig felmagasztaltatásának az állapotához tartozik-e. A lutheránus és római katolikus teológusok álláspontja szerint a fölmagasztaltatáshoz, míg a református teológusok úgy tekintenek a pokolraszállásra, mint a megaláztatás állapotának a mélypontjára. Véleményem szerint ez a mozzanat jelenti a megaláztatás és a felmagasztaltatás közötti fordulópontot: egyrészt valóban a megaláztatás legmélyebb lépcsőfoka az, amikor a Megváltónak bűnősként kell Isten ítélőszéke elé állania, másrészt pedig a felmagasztaltatás állapota is, mivel a győzelem proklamálásával előretekint a feltámadásra.

Felhasznált irodalom

- Alexandriai Kürillosz: *De recta fide*. Migne, PG 76, 1165B.
 Alexandriai Kürillosz: *Hetedik Húsvéti Homília*. Migne, PG 77, 552A
 Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1977.
 Archer, Gleason: *Encyclopedia of Bible Difficulties*. Zondervan Publishing House, Grand Rapids 1982.
 Augustinus: *Epistola 164*. <http://www.augustinus.it/ricerca/index.htm> (megnyitva 2009. január 6.)
 Bauckham, Richard, „Hades”, in *Anchor Bible Dictionary*, CD-ROM edition.
 Brinkman, John; Civil, Miguel; Gelb, Ignace; Oppenheim, Leo; Reiner Erica (editors): *The Assyrian Dictionary. Volume 17*. Oriental Institute, Chicago 1992.
 Bullinger, Heinrich: *A keresztyén vallás summája*. Limache Verlag, Zürich 1997.
 Engly Sándor: *Élet, halál, feltámadás, örök élet az Ószövetségben*. Kéziratot doktori dolgozat.
 Epiphaniusz: *Panarion*. Migne, PG 42, 305D, 308A, 693D–696A.
 Gergor von Nazianz: *Die fünf theologischen Reden*. Patmos Verlag, Düsseldorf 1963.
 Grillmeier, Alois: *Christ in Christian Tradition*. Mowbrays, London & Oxford 1975.
 Grillmeier, Alois: *Der Gottessohn im Totenreich*. In: *Zeitschrift für die Katholische Theologie*, Herder Verlag, Wien 1949 (71. Jahrgang)

- Hahn, August: *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*. Verlag von E. Morgenstern, Breslau 1897.
- Heppe, Heinrich: *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*. Neukirchener Verlag, Neukirchen 1935.
- Hippolytus: *De Antichristo*. <http://www.newadvent.org/fathers/0516.htm> (megnyitva 2009. január 10.)
- Ignatius: *Ad Trallianos (epist 2), Epistolae interpolatae et epistolae suppositice (recensio longior)*. Migne, PG 5, 789-790.
- Ignatius: *Epistola ad Trallianos, Epistolae Genuinae*. Migne, PG 5, 681–682.
- Irenaeus: *Adversus Haereses I*. Migne, PG 7a, 689.
- John Chrysostom: *Homily 40 on First Corinthians*. <http://www.newadvent.org/fathers/220140.htm> (megnyitva 2009. január 6.)
- Kálvin János: *A Keresztyén vallás rendszere*. I. Kötet, Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Pépa 1909.
- Kannengiesser, Charles: *Handbook of Patristic Exegesis*. BRILL, Leiden – Boston 2006.
- Lech Tranda: „Igaz hittel az ellenséges környezetben”. In: Tamás Bertalan (szerk.): *Megszentelt élet*. Kálvin Kiadó, Budapest 2003.
- Méilton de Sardes: *Sur la Pâque et fragments*. Sources Chrétiennes, vol. 123, du Cerf, Paris 1966.
- Molnár János: *Van-e fény a halál árnyékának völgyében?* <http://proteo.hu/index.php?oldal=halal> (2008. dec. 15)
- Nikodémus evangéliuma. In: Vanyó László (szerk.): *Apokrifek*. Szent István Társulat, Budapest 1980.
- Osborne, Grant R.: *A hermeneutika spirálisa*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest 2001.
- Pearson, John: *An Exposition of the Creed*. Clarendon Press, Oxford 1877.
- Quasten, Johannes: *Patrology*. Spectrum Publishers, Utrecht – Brussels 1950.
- Rufinus: *Commentarium in Symbolum Apostolorum*. Migne, PL 21, 356A.
- Schaff, Philip: *Creeds of Christendom, with a History and Critical notes. Volume II. The History of Creeds*. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds2.html> (megnyitva 2009. január 7.)
- Sebestyén Jenő: *Református Dogmatika, II. Kötet*. Iránytű Kiadó, Budapest-Gödöllő 1994.
- Tertullianus: *De anima*. http://www.tertullian.org/latin/de_anima.htm (megnyitva 2009. január 6.)
- The catechetical Oration of Gregory of Nyssa*. Cambridge University Press, Cambridge 1903.
- Vanyó László: *Az ókeresztény egyház irodalma, I. Kötet*. JEL Kiadó, Budapest 2000.
- Vladár Gábor: „Péter első levele”. In: Pecsuk Ottó (szerk.): *Bibliaismereti kézikönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest 2004.
- Wolff, Hans Walter: *Az Ószövetség antropológiája*. Harmat – PRTA, Budapest 2001.